

Erç  
Taran dı

163460



İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ  
(IRCICA)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	163460
Tas. No:	949.6 BALİ

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ  
II. MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ  
Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003

İstanbul, 2006

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi; No. 14

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler)  
ISBN 92-9063-151-1 (İngilizce tebliğler)  
ISBN 92-9063-153-8 (Arnavutça tebliğler)  
ISBN 92-9063-154-6 (Takım)

İslâm Konferansı Teşkilâtı  
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)  
Barbaros Bulvarı, Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü  
34349, Beşiktaş, İstanbul-Türkiye

Tel: +90 212 259 17 42  
Faks: +90 212 258 43 65  
E-posta: ircica@ircica.org  
Web sitesi: www.ircica.org

© 2006 IRCICA

Önsöz: Halit Eren

Yayına Hazırlayan: Ali Çaksu

Baskı: Birmat Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul

### IRCICA Kütüphanesi Katalog bilgileri

Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (2.: 4-7  
Aralık 2003: Tiran)

Balkanlar'da İslâm medeniyeti II. milletlerarası sempozyumu  
tebliğleri / editör Ali Çaksu; önsöz Halit Eren.- İstanbul: İslâm Tarih,  
Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2006.

xii, 541 s.: res. (çoğu rnk.), hrt., plan; 24 sm.- (İslâm medeniyeti  
tarihi kaynak ve incelemeleri dizisi; no.14)

Dipnot var.

ISBN 92-9063-152-X (Türkçe tebliğler) ISBN 92-9063-154-6  
(Takım)

1. Medeniyet, İslâm--Balkan Ülkeleri--Kongreler. 2. Medeniyet,  
Türk--Balkan Ülkeleri--Kongreler. I. Çaksu, Ali. II. Eren, Halit. III.  
k.a. IV. Seri.  
949--dos21

## FRAŞERLİ MEHMED MEHDÎ BEY VE ESERİ

Mehmet CANATAR\*

Fraşerli Mehmed Mehdî Bey'in gerek kendisi gerekse tanıtmak ve tahlil etmek istediğimiz eseri<sup>1</sup> hakkında yok denecek derecede az bilgi bulunmaktadır. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere vermiş olduğu imtiyazlar hakkında yapılan araştırma ve incelemelerde tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu eserinin kullanılmamış olduğu görülmektedir.

Fraşerli Mehmed Mehdî Bey<sup>2</sup> Meçova kazası kaymakamı Râğıb Bey'in oğlu olup, mâlî 1289 senesinde Yanya vilayeti dâhilinde bulunan "Fraşer" karyesinde doğmuştur. Yanya'da hususi mekteplerde ilk eğitimini almış, 15 Temmuz 1309'da Manastır Mekteb-i İdâdîsi'den, 6 Temmuz 1313 tarihinde ise Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'den mezun olmuştur. Türkçe, Fransızca ve Rumca'yı konuşup yazdığı, Arnavutça'yı konuştuğu, Bulgarca'yı ise "biraz" okuyup yazdığı anlaşılmaktadır.

7 Eylül 1313'te Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayeti maiyet memuriyetine tayin edilmiş, mevcut görevine ilaveten; 1 Teşrîn-i evvel 1313'ten itibaren bir yıl Rodos'ta Medrese-i Süleymaniyye'nin Tarih, Hendese, Cebir, Ma'lûmat-ı fenniyye ve Usûl-i defterî dersleri muallimliğinde, 18 Temmuz 1315 tarihin-

\* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Belge Bilgi Yönetimi Bölümü.

<sup>1</sup>Canik Mutasarrıfı Fraşerli Mehdî, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyye ve Tatbîkât-ı Hâzırası*, Matba'a-i Cemîl, Samsun 1325, [V]+371+[V]s. Bu konuda bkz.: Mehmet Canatar, "Kapitülasyonlar Hakkında Unutulmuş Bir Eser: Fraşerli Mehdî, İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkât-ı Hâzırası", *Diyanet İlmî Dergi Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, XXXV/1 (Ocak-Şubat-Mart 1999), Ankara 1999, s. 97-116. Bu eser tarafımızdan yayınlanmak üzere hazırlanmaktadır.

<sup>2</sup>Fraşerli Mehdî'nin sicil özeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri içerisinde bulunan 96ncı Birinci Sınıf Sicill-i Umûmî Defteri'nin 281-282. sayfalarında yer almaktadır.

den 15 Nisan 1316 tarihine kadar Kerpe kazası kaymakam vekilliğinde bulunmuş; 23 Nisan 1316 tarihinde Kaşot kaymakam vekilliğine tayin olunmuş; “müddet-i nizâmiyyesinin” dolması üzerine “maiyet memuriyetinden” ayrılmıştır. Bu dönemdeki görevleri münasebetiyle, Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Âbidîn Paşa, hakkında olumlu mülâhazada bulunmuş, Rodos Cem'iyet-i İlmiyyesi de belirtilen hizmetlerdeki başarısını mazbata ile kayıt altına almıştır.

Fraşerli Mehdî Bey, 13 Ağustos 1317 tarihinde Manastır vilayetinde Peklin, 7 Mayıs 1319 tarihinde Ohri, 16 Eylül 1322 tarihinde becâyış suretiyle Darıdere, bundan üç ay sonra ise, ehliyet ve liyakatinin görülmesi üzerine Çorlu kaymakamlığına getirilmiştir. Burada maliye memurları ile arasında çıkan soğukluk, resmi işlere ve yönetime sirayet edip Tekfurdağı mutasarrıfı ile arasının açılmasına yol açmış, bunun üzerine 22 Nisan 1324 tarihinde Lülebergos kaymakamlığına nakli gerçekleştirilmiştir.

Mehdî Bey'in, 25 Ağustos 1324 tarihinde Rumeli Müfettişliği'nin teklifi üzerine Seniçe sancığı mutasarrıflığına tayin edildiğini görüyoruz. Ne var ki bu görevi çok sürmemiş ve merkezden yapılan bir düzenlemeyle 27 Kânûn-ı evvel 1324 tarihinde Siroz mutasarrıflığına, 16 Eylül 1325 tarihinde ise becâyış suretiyle Canik mutasarrıflığına nakledilmiştir. Son olarak, 5 Haziran 1327 tarihinde Kudüs-i Şerif mutasarrıflığına getirilmiştir.

### **İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkât-ı Hâzırası**

Fraşerli Mehdî'nin, 27 Kânûn-ı sâni 1325<sup>3</sup> tarihiyle Hüseyin Hilmi Paşa'ya ithaf ettiği eseri; Takdîme (s. I-II), Mukaddime (s. III-V), I. Fasl (s. 1-146), [Fasl-ı Sâni] (s. 147-276), Fasl-ı Sâlis (s. 277-359), Hâtîme-i Makâl (s. 360-371), Hatâ-Savâb Fihristi (s. I-II), Fihrist (s. III-V) bölümlerinden oluşmaktadır.

“Takdîme”de, “kapitülasyon” tabiri “*imtiyâzât-ı ecnebiyye*” olarak izah edilmekte; bunun, yedi asırdan beri milyonlarca Osmanlı mücâhidinin şehadet kanları ve büyük hükümdarların kılıçlarıyla tesis edilmiş olan muazzam Osmanlı Devleti'ni rahnedâr ettiği gibi, genel siyaset nazarında ve “*milel-i mütemeddine*” arasında layık olduğu yüksek mevkiye yükselmesine de büyük bir engel teşkil ettiği belirtilmektedir. Burada, kapitülasyonların esasları, nasıl tatbik edildiği ve mahzurlarının bilinmesinin tüm Osmanlı memurları

<sup>3</sup> 28 Muharrem 1328 / 9 Şubat 1910.

için ehemmiyeti vurgulanmakta ve bu eserin birçok araştırma neticesinde kaleme alındığı kaydedilmektedir. Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının, geçmiş asırlardaki hatasının kötü bir neticesi olan bu kayıtlardan kurtarılmasına, Avrupa'da bir asırdan beri tatbik edilmekte olan hürriyetçilik düsturlarının vatanımızda yayılıp umumileşerek tesis edilmesiyle Osmanlı milletinin yüksek bir medeniyet derecesine ulaşmasına bağılı olduğu vurgulanmaktadır.

Hürriyet sayesinde, “*milel-i mütemeddine-i garbiyye*” derecesine onbeş yirmi sene zarfında yükselebileceğimiz kanaatinde olan yazar, imtiyâzâtın sadece Osmanlı için değil, ecnebler için de mazarrat taşıdığı kanaatiyle, gelecekte bunların, asrın ihtiyaçlarına uygun gelmeyen eski müesseselerde olduğu gibi, kendi kendine ortadan kalkmasını görmekten iftihar edeceğini ümid etmektedir. Ona göre, bu kayıtlardan kurtulunun, devletin istiklali güçlü biçimde temin edilinceye kadar, “*nâmûs-ı millîmizi*” vatanın yüksek menfaatlerini korumak çerçevesinde tüm devlet hizmetlilerinin, kanun yapımına iştirak edecek “*ahrâr*” ve millet vekillerinin bu imtiyazların hükümlerine vukufu gerekmektedir.

“Mukaddime”de; eserin yazıldığı “*eyyâm-ı hürriyyet*”ten II. Meşrutiyet devri kasdolunmakta ve bu eserin, yedi sekiz sene önce, “*istibdâd ve mezâlimin şiddetle hüküm*” sürdüğü bir zamanda iki cild halinde tertiplendiği vurgulanmaktadır. Ancak birinci cild olarak düşünülen konuların ikmalî “*yabancı dillerde yazılmış siyasi vesikalardan başka, Osmanlı devletinin tarih ve resmi vesikalarının tedkikine bağılı olduğundan*” ve tarihi bir fayda sağlamaktan öteye geçmeyeceğinden “*ileri bir zamana bırakılarak, hükûmet memurları ve millet mebusları için bilinmesi lazım gelen imtiyazların mevcut tatbikatı, ayrı bir cild olarak tertip*” edilmiştir.

Yazar, içerisinde bulunulan ve tüm devlet müesseselerinin yeniden düzenlenerek ıslahına başlandığı hürriyet ortamında özel bir ehemmiyetle dikkate alınması gereken konunun imtiyâzât-ı ecnebiyye olduğunu vurgulayarak, bu imtiyazların her cihetten hükûmet faaliyetlerini sınırlandırdığına, ekonomi dünyasında “*ehl-i vatanın*” mesaisini boşa çıkardığına ve iktisadi gelişmenin ruhu konumunda olan rekabet sahasını ecneblerin lehine temin etmekte olduğuna işaret etmektedir (s. III). Yazara göre, asırlardır memleketimize gelen ve gelecek olan ecneblerin “*tebeadan mümtâz bir mevkiye bulunmaları*” memleket servetinin onların elinde toplanmasını ortaya çıkaracağından, imtiyazlardan ecneblerce ferağat edilmesi hakikaten müşkildir.

Fraşerli Mehdi'ye göre o tarihe kadar yayınlanan ferman ve kanunlar cahil, mürtebib, müstebid, memleketin hakiki menfaatlerinden gafil, riyakar ve müdahin olan hükümet erkanı elinde menfaat sağlama aracı hükmüne girdiğinden, dışarıda da içeride de bir şeye yaramamıştır. Ancak, artık “*millet-i Osmâniyye*”, mukaddes haklarını ve büyük menfaatlerini idrak edecek dereceye geldiğinden, Kânûn-ı Esâsî ile “*hâkimiyet-i millet*”<sup>4</sup> ve terakkiyatını üzerine inşa edeceği “*hürriyeti*”, hükümet erkânına rağmen elde edip ve “*ahd u misâk ile te'mîn*” etmesiyle, Avrupa devlet ve milletleri, “*arzu-yı millet irâde-i ulûhiyyetdir*” mealinde olan eski Romalıların düsturuna uyararak birdenbire fikir değiştirmişlerdir. Yazar, iftihar ettiği ve tekamül kaidesine uygun olduğunu belirttiği “*gayret-i ahrârâne*”nin, devlet istiklalini ve mülkümüzde “*hâkimiyet-i mutlaka-i millet*” temin edecek surette sonuçlanmasının biraz zamana muhtaç olduğu görüşündedir.

Ecnebilerin bize takmış olduğu “*zencîr-i kuyûdâtı kırmak*” için ilmî seviyemizi, hissiyat ve ahlâkımızı, mesâî kabiliyetimizi yüksek tutmak, adalet tevzii gibi mühim bir meseleyi, içinde bulunulan çağa yakışacak bir surette kalıba dökmeye çalışmalıyız, aksi takdirde imtiyâzât-ı ecnebiyyeyi kaldıracak yerde, hakimiyetimizi bile tehlikeye atmış oluruz uyarısını da yapan yazar, istibdad devrini, “*cehâleti ma'rifete, redâeti fazîlete, kizbi hakîkate, müsâmahayı ciddiyete tercîh*” etmeyi meslek edinmekle nitelendirerek, “*ehl-i vatan*” şöyle dursun, hükümet memurlarının bile imtiyazların tatbikatından habersiz bırakıldığını vurgulamaktadır. Yazara göre, içinde bulunulan uyanış zamanında böyle mühim bir mesele hakkında hususi bir esere ihtiyaç vardır. Yazar içinde bulunulan hürriyet ortamında kapitülasyonlar gibi “*bir mesele-i hayâtiyye*” hakkında daha mükemmel eserlerin yazılması gereğine de işaret ederek, eserinin “*istiklâl-i vatan*”a bir hizmet olacağı kanaatini ifade etmektedir.

Eserde mümkün mertebe imtiyâzâta müteallik her mesele ayrı ayrı bahis mevkiine ve tetkike konulmuştur. Konuyla ilgili yabancı dillerde yazılan bir hayli eser mevcut ise de bunlar kapitülasyonların devamından istifade edenler lehine olarak yazılmış olduğundan, bu eserin telifinde onlar da tetkik edilmekle birlikte münhasıran hiç bir esere istinad edilmemiştir. Eserde, tartışma konusu olan konular hakkında Bâbîâlî ile süferâ arasında teâtî olunan muhaberât ve nezâretlerden yazılan evâmîr ve teblîğât, ve Mısır'da muhtelif mahkemelerin tesisini gerekli kılan konferans görüşmeleriyle mazbatalar

<sup>4</sup>Mehdi, a.g.e., s. IV.

dikkate alındığı gibi, yabancılar tarafından ileri sürülen mütalaalar, hukuk kaideleri ve milletlerarası hukuk kurallarıyla, “*uhûd-ı kadîme*” yani kapitülasyonların nedenleri ve günün adliye teşkilatı da göz önünde bulundurularak, her meselenin leh ve aleyhindeki mütalaalar münakaşa edilmiş ve mevcut duruma göre devlet memurlarınca yapılması gerekenler belirlenmiştir.

I. Fasl: “*İmziyâzâtın Tatbîkâtı*” başlığını taşımaktadır. Yazar burada “*imtiyâzât-ı kadîme*” esas olan ahid maddelerinin tekrar gözden geçirilerek tatbikattan doğan mahzurları sıralamayı münasip bulmakta;<sup>5</sup> bu fıkraların, biri konsolos, tercüman ve yasakçılara, diğeri ecnebi tebeaya olmak üzere iki kısımda mütalaa edilebileceğini belirtmektedir.<sup>6</sup>

“*Osmanlı-Ecnebi-Mahmî*” başlığı altında (s. 5-32) öncelikle Osmanlı tabiri ele alınmakta ve bu çerçevede Osmanlı tâbiyyetinin kaybedilmesi (s. 7-10), evlilik suretiyle tebdili (s. 10-14) ile bu meselelerin çözüm yolları (s. 14-26) işlenmektedir.

Müellif, bundan sonra “*Protégé*” yani “*mahmî*” sıfatından bahisle, mahmîler konusunu oldukça teferruath biçimde “*Yerli Mahmîler*” (s. 33-43) ve “*Ecnebi Mahmîler*” (s. 47-52) gibi türleriyle ele almakta; mahmîleri tamamıyla ecnebilere benzetmenin doğru olmadığını, bu tabirin diğerk devletlerin kanun ve nizamlarında görülmeyip Osmanlılara, daha doğrusu kapitülasyonların uygulandığı memleketlere mahsus olduğunu vurgulamaktadır. Mahmilik sıfatının, kanun veya ahidlerden değil, bir suiistimal neticesi teessüs ettiğini; hiç bir yerde sarahaten zikredilmediğine işaretlerle ne suretle vücud bulduğunu tarihi safhalarıyla belirtmektedir.

“*Eşhâs-ı ma'nevîyyeden*” sayılan heyetler, şirket, cemiyet ve müesseseler de aynı kategoride değerlendirilmelidir düşüncesinden hareketle yazar, “*şahs-ı manevî*” tabirinin, fıkhıta mevcut olmadığı gibi Osmanlı kanun ve nizamlarında da dikkate alınmadığını belirtmekte, ancak çağdaş medeniyetin gereklerinden olan bu tabir ehemmiyet kazanmakta olduğundan, bu konuda suskun kalınmamasını vurgulamaktadır (s. 52-61).

“*Ecânib Hakkında Serbestî-i Mezheb, Himâye-i Mezhebiyye ve Ondan Mütevellid Müdâhalât-ı Ecnébiyye*” başlığı altında (s. 70-116), imtiyâzâtın diğerk medeni devletlerde olmayan bazı istisnâ müsaadeleri havi olduğu belir-

<sup>5</sup>A.g.e., s. 2.

<sup>6</sup>A.g.e., s. 4.

tilip, mezhep ve vicdan serbestiyetinin gerekleri üzerinde durulmakta, hangi devletlere nasıl hâmilik tanındığı, bu serbestlik iddiasıyla ecnebi devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki müdahaleleri ele alınmaktadır. Burada müellif, Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim tebeanın Osmanlı Devleti'nin siyasî birliği aleyhine olan telkinlerden muhafaza edilmesinin “*maarif-i Osmaniyye'nin Avrupa tadrîsâtı derecesine*” ulaşmasıyla sağlanabileceğini tek çare olarak sunmaktadır.<sup>7</sup>

Eserde ruhbanlar ile bunların manastır ve diğer mekanları hakkında çıkarılmış olan nizamname (s. 116-121) gibi dokümanlar da yer almakta, bu çerçevede din ve vicdan hürriyeti konusuyla ilgili olarak, “*Kudüs-i Şerîf Bayrağı ve Makâmât-ı Mübâreke*” başlığı altında (s. 122-136) oldukça mühim bir konunun ele alındığı görülmekte ve Kudüs'ün önemi tarihi bakış açısıyla vurgulanmaktadır. Yazar batı orijinli kelimelere vâkıf olduğunu da ortaya koymakta; örneğin “*statüko*” kelimesini izah ederken bunu Arapça bir deyimle “*ibkâu mâ-kâne alâ mâ-kâne*” şeklinde göstermektedir.<sup>8</sup>

Daha sonra Osmanlı Devleti açısından büyük bir ehemmiyet taşıyan siyasi himaye ve buna dayalı ecnebi müdahalelerini konu edinen (s. 136-146) müellif, Osmanlı'nın yardım talep edilen devlet konumundan düşmesini, sahip olduğumuz askeri, bahri, mülki yapı hakkındaki kanun ve nizamların “*fesâd-ı ahlâk*” hasebiyle bozulmağa ve devlete zaafiyet vermeğe başlamasına, terakki yolunda Avrupa milletlerinin tekamül tarzından büsbütün habersiz ve bîgâne kalmamıza bağlamaktadır.<sup>9</sup> Siyasi müdahalelerde, Rusya'nın belirgin rolü ile Avrupa'nın müşterek müdahalesi ve Ermeni meselesini de ele alan yazar: “*Biz nesl-i cedîd, Osmanlıları Avrupa'nın kayd-ı esâretinden kurtulmak için Avrupalı olmağa gayret etmeliyiz. Hayât-ı siyâsiyyemiz ancak bu şarta mu'allakdır*” dedikten sonra, “*... Bizi Avrupa medeniyetinden dîn gösteren mü'essesât-ı içtimâ'îyye ve siyasiyyemizi, efkâr ve hissiyyâtımızı şiddetli buhranlara meydân vermeyecek bir surette ve kânûn-ı tekamüle tevfiқан tedricî ve fakat metîn ve azmimizde kavî hatvelerle ilerlemeliyiz*” demektedir.<sup>10</sup> Yazar ayrıca, “*Asırlardan berü Avrupa medeniyetinden hâric kalan vatandaşlarımızı o seviye-i terakkîye îsâl etmek için efkâr ve hissiyyât-ı atîkadan münba'is ve zarûriyyü'l-vukû' i'tirâzâta bakmayarak selâmet-i*

<sup>7</sup>A.g.e., s. 116.

<sup>8</sup>A.g.e., s. 125.

<sup>9</sup>A.g.e., s. 136.

<sup>10</sup>A.g.e., s. 145.



*vatanı cidden arzu eden bir vatan-perver gayretiyle tarîk-i terakkîde cesâret-i medeniyye göstermeliyiz*” değerlendirme ve tavsiyesinde bulunmaktadır.

Mehdi'ye göre “Osmanlı milleti Avrupalılar derecesine irtikâ etmedikce Şark Mesele-i dehşet-engîzi her vakit ecel-i müsemmâ gibi gözümüz önünde bulunacaktır”.<sup>11</sup> Gerçekleşecek böylesi bir “inkılâb vâki' bir çok menfa'atleri bir çok hissiyyâtı rahne-dâr edecek fakat bunun sonu selâmet ve aksi ciheti mûcib-i hüsrân ve nedâmetdir”.<sup>12</sup>

“Konsoloslar İmtiyâzâtı” başlığı ile Faslı Sâni'yi (s. 147-276) başlatan yazar burada, konsoloslar ile birlikte, maiyetlerinde bulunan tercümanlarla yasakçılar ve hademenin de birtakım imtiyazlarının olduğunu vurgulamakta ve bunların suiistimallere uğradığını belirtmektedir.

“Tebea-i Ecnebiyyenin İmtiyâzâtı” başlığı altında (s. 154-211), ecnebilerin hukuki ve ticari, cezai, icraî ve tekâlif muafiyetleri olduğu belirtilerek bunlar başlıklar halinde işlenmektedir Bu çerçevede yazar, tekâlif konusunu bir devletin mali kuvvetini onun ruhu mesabesinde gösterdikten sonra vergilerin, memleket ihtiyaçlarına, adalet ve eşitlik kaidesine dayanması gerektiğini belirterek, örfî vergilerle, kassabiyye, yasak kulu vs. vergilerin durumunu ele almaktadır (s. 211-216).

Her devletin tabii hukukundan olan hakimiyet hakkının neticelerinden biri olarak ülke dâhilinde posta tesis ve idare etmesini gösteren yazar, yabancıların tesis ettikleri postaların sayısız zararlarını dile getirmekte ve yine bu çerçevede Dersaadet'teki Sıhhiye Meclisi'nde ecnebi aza bulunmasına da karşı çıkmaktadır (s. 216-218).

Osmanlı ülkesindeki İranlılar ve İran'da bulunan Osmanlı tebeasının durumu ise, “İrânîler Hakkında Edilecek Mu'âmele” başlığı altında ele alınmaktadır (s. 218-226).

Her hükûmetin hükûmranlık hakları gereği ülkesinde bulunmalarını mahzurlu gördüğü ecnebileri memleket dışı etme hakkı olduğunu da vurgulayan yazar, bu hak ve uygulamayı tartışmakta (s. 227-230); sahip olunan Meşrûtiyet hükûmeti yönetim tarzında “yalnız vükelâ mes'ûl olduğundan”, ecnebilerin tardı hakkında padişah iradesine ihtiyaç olmayıp hükûmet emrinin kafi oldu-

<sup>11</sup>A.g.e., s. 146.

<sup>12</sup>A.g.y.

ğunu (s. 230-233) belirtmektedir.

Tanzimât'ın kapitülasyonlara etkisi ile ecnebilerin Osmanlı ülkesinde emlak istimlak etme hakkını elde etmeleri konusunu da oldukça teferruatlı biçimde ele alan (s. 233-256) müellif, Osmanlı Devleti'nde h. 1000 tarihlerinden sonra fetihlerde durgunluk başladığını, fütuhâtın çokluğunun “*bi-lâ sa'y*” yani çalışmadan servet toplanmasını ve sefahati sağladığını bu yüzden “*ahlâk-ı umûmiye gevşeklik ârız*” olduğunu kaydederek; “*mağlûbe-i Rûmiyyenin seyyiâtı yavaş yavaş Osmanlılara da sirâyet etmiştir. Metanet, vazîfe-şinâşlık, ciddîyyet, istikamet, fedakarlık gibi bünyan-ı millet ve devletin erkan-ı ma'neviyyesi hüsn-i ahlak ile kâ'im olup kesret-i fütuhât sefâheti da'vet ve sefâhet ise 'asabiyyet-i ahlakiyyeyi ihlâl eylediğinden bin tarihlere kadar sonra gerek mesalik-i askerîyye ve gerek şu'ubât-ı sâ'ire-i idareye sû-i isti'mâl girmeye başlamış ve devr-i istîlâ zamanında ümera ve erkan-ı saltanatın esbâb-ı yesârını teşkil eden fütuhât yerine irtişâ ve irtikâb ve katl ve i'dâm tarikiyle ğasb-ı emvâl usûli kâ'im olmuş idi. Bu ahval-i mü'essifenin netayicinden olarak inzibat-ı askeri halel-pezîr olduğu gibi şer'-i şerîfe ve nizamât-ı mevzû'aya da ri'âyet olunmayarak cebr ve teğallüb hükm-fermâ idi*” değerlendirmesinde bulunmaktadır.<sup>13</sup>

Yazar ıslâhat konularına da eğilmekte, Osmanlı Devleti'nin esasen askerlik üzerine müesses; Osmanlı milletinin ise, milliyet, cins, lisan ve mezhep yönünden ayrı milletler üzerine “*seyf kuvvetiyle yerleşmiş*”, dâhilî ve hâricî bir çok düşmanlara marûz bulunduğunu dolayısıyla askeri kuvvetlerin tanzimiyle ıslahata başlandığını ileri sürmektedir.<sup>14</sup>

Eserin son kısmı Fasl-ı Sâlis (s. 277-359) “*Eyâlât-ı Mümtâzede İmtiyâzât ve Dûcâr Oldukları Ta'dîlât*” başlığını taşımakta; burada, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın durumu ile eyâlât-ı mümtâzeden olan Mısır ve Tunus'a ilaveten, Avusturya'ya terkedilen Bosna ve Hersek'te ve idaresi İngiltere'ye bırakılan Kıbrıs'ta imtiyazların tadilatı işlenmektedir.

Yazar, bundan sonra mümtaz eyaletlerin en mühimi olduğunu işaretle Mısır'ın coğrafi ve iktisadi önemini tarihi bakış açısıyla değerlendirerek Mısır'daki karma ve divan-ı istinaf mahkemelerinin kuruluşunu, yeni mahkemelerde tatbik edilecek olan İslâm hukuku ile Avrupa kanunlarından iktibas ve hülasa yoluyla vücuda gelen kanunlar ile imtiyazların uygulanış ve suiistimalini ele

<sup>13</sup>A.g.e., s. 233.

<sup>14</sup>A.g.e., s. 234-235.

almaktadır (s. 278-310).

“*Berberistân Eyâletlerinde İmtiyâzât*” konusunda (s. 311-328), Fas'a kısaca temas edilmekte, Tunus oldukça geniş biçimde ele alınmakta (s. 311-322), Cezâyir (s. 323-326) eyâletinin Fransızlarca işgaliyle birlikte buradaki müslümanlar ile ecnebi memleketlere yerleşeceklerin durumu incelenmekte, Trablus-ı Garb vilayeti ise (s. 327-328) kısaca ele alınarak Avrupa devletleriyle doğrudan münasebetleri vurgulanmaktadır.

“*Bulgaristan Kraliyeti*” bahsinde (s. 329-330) diğer devletlere sağlanan imtiyazların onlar için de geçerli hale geldiği işaret edilmekte; “*Bosna ve Hersek'de İmtiyâzât*” başlığı altında (s. 331-333) ise, 1879'da Osmanlı'nın tüm haklarını Avusturya'ya terkettiği belirtilerek Bosna Hersek'in durumu ele alınmaktadır. “*Kıbrıs Cezîresi*” bahsinde (s. 334) ada stratejik konumu ile birlikte ele alınmaktadır.

“*Lâhika*” başlığı altında Osmanlı devletinden ayrılan Balkan hükümetlerinin imtiyazlar açısından durumu işlenmekte (s. 335-359); Yunanistan'ın durumu oldukça geniş biçimde (s. 336-347) ele alınmakta, akabinde Romanya (s. 348-350), Sırbistan (s. 351-355) ve son olarak Karadağ konusu değerlendirilmektedir (s. 356-359).

Eserin sonuç bölümünü oluşturan *Hâtîme-i Makâl* (s. 360-371) başlığı altında, batıda kuzey barbarlarının istilası ve doğuda İslam'ın ortaya çıkışıyla, doğu-batı arasındaki bağ ve münasebetlerin gevşediği, ancak Haçlı Seferlerinden sonra bu münasebetlerin artmaya başlayarak Avrupa'dan muhtelif milletlerin batıdan doğuya doğru yerleştikleri, zamanla dikiş tutturamayarak geldikleri yerlere veya Kıbrıs, Rodos, Malta adalarına iltica ettikleri, Osmanlı Devleti'nin zuhuru ve büyümesiyle de çekilişlerini sürdürerek Avrupa veya Malta'ya göçtükleri vurgulanmaktadır. Doğu ve batının öteden beri muhasım oldukları, ve ilk ve orta çağlarda bir devlet içinde başka bir devlet kanununun uygulanabilirliğinin hakimiyet hakkını zedeleyici sayılmadığına işaret olunarak imtiyazların genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır.

Müslümanların Hıristiyanlara tanıdıkları imtiyazların, “*ehl-i kitâb*”ın dinî özgürlüğü çerçevesinde, dini bir emir olarak değerlendirildiği için verildiğini, ancak Avrupalıların bunu yanlış algılayarak suiistimal ettiklerini belirten yazar, bunun bir zaaf olmadığı gibi, Müslümanların Hıristiyanlara hakaretle bakmaktan veya ecnebi devletlerden korkmalarından da kaynaklanmadığını vurgulamakta, çünkü bu imtiyazların Müslüman devletlerin en kuvvetli ol-

dukları zamanda tanındığına örnekler vererek dikkat çekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin ilk önce Fransa'ya tanıyıp daha sonra tüm Avrupalılara teşmil ettiği imtiyazları değerlendiren yazar; bunların kaldırılması veya en azından tadil ve ıslah edilmesinin fevkalade ehemmiyetine işaret etmekte, millet olarak hatalarımızı teşhis etmekte, o günün yönetim anlayışını tenkitle, Avrupa kanunlarının nakil, iktibas ve tercümesiyle yenileşip kuvvet kazanamayacağımızı vurgulamaktadır (s. 364, 365). Müslümanlar olarak yanlışlarımız üzerine özeleştiriye bulunmakta, ve “*Frenk icadı*” diyerek medeniyet buluşlarını hafife aldığımızı belirtmektedir (s. 365). Avrupalıların bizi tanımadığı gibi bizlerin de kendimizi tanıtmadığımızı ve bu yüzden yanlış tanındığımızı bildiren yazar onların hakkımızdaki yanlış düşüncelerini sıralayarak her birini teker teker cevaplandırmaktadır (s. 366-371).

Kapitülasyonların kaldırılmasını esas alan ve bunun, terakki etmek suretiyle medeni devletler seviyesine girmekten başka yolunun olmadığını belirten yazar, eserini şöyle bitirmektedir: “*Ve'l-hâsıl ecdâdımızın silâhları meziyyetiyle teessüs edüb, hayâtımızın hâmîsi olan devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyye'nin uhûd-ı kadîme kuyûdâtından tahlîsi için, kelimenin ma'nâyı vâsi'i i'tibârıyla, terakki ederek düvel-i mütemeddine sırasına dâhil olmakdan başka çare yokdur*” (s. 371).